

Otázka smyslu života

Otázku po smyslu života je třeba vidět zcela obráceně, než jak je obvykle kladena. Musíme učit sebe i zoufající, že vlastně nikdy nezáleží na tom, co očekáváme od života my, nýbrž co očekává život od nás. Filosoficky bychom mohli říci, že tu jde o jakýsi koperníkovský převrat v tom smyslu, že se již netážeme na smysl života, nýbrž každý den a každou hodinu zakoušíme výzvy a otázky života, na něž můžeme a máme správně odpovědět nikoli hloubáním a mluvením, nýbrž odpovědným jednáním. Život v posledku neznamena nic jiného, než právě odpovědnost za správnou životní odpověď na otázky, kladené nám životem v podobě úkolů, které máme splnit, v podobě požadavků hodiny, již máme lidsky čestně obstát.

Tyto požadavky a s nimi smysl lidského bytí se mění od člověka k člověku a od okamžiku k okamžiku. Smysl lidského života nemůže být stanoven všeobecně a jednou provždy. Život, jak je zde míněn, není něco neurčitého, nýbrž vždy něco konkrétního, a proto i požadavky života vůči nám jsou zcela konkrétní. Je to dáno tím, že životní úděl každého člověka je jedinečný a neopakovatelný. Žádný člověk a žádný lidský osud není srovnatelný s jiným. Žádná situace se neopakuje. A v každé situaci je člověk vzhledem k minulým situacím vyzván k jinému chování. Jednou od něho jeho konkrétní situace vyžaduje, aby jednal a pokusil se svůj osud činně utvářet, podruhé zase, aby použil příležitost k realizaci hodnot tím, že je prožije, Jindy opět aby prostě vzal svůj osud na sebe jako svůj kříž. Každá situace se ale vyznačuje jedinečností a neopakovatelností a proto připouští vždy jen jednu správnou „odpověď“ na otázku, která je v ní obsažena.

Pokud konkrétní situace ukládá utrpení, bude muset člověk i v něm vidět úkol, a to rovněž neopakovatelný. I vůči utrpení se člověk musí propracovat k vědomí, že tento jeho strastiplný úděl je v celém kosmu neopakovatelný a jedinečný. Nikdo mi nemůže tento úděl odejmout, nikdo nemůže toto utrpení prožít místo mne. V utrpení je však také dána neopakovatelná možnost jedinečného činu, který zaleží v tom, jak je přijímáme a neseme.

Pro nás v koncentračním táboře nebylo toto vše zdaleka pouhou životní spekulací. Pro nás byly tyto myšlenky tím jediným, co nám Ještě mohlo pomoci. Nedaly nám zoufat, když jsme již neměli vyhlídek na vyvážnutí životem. V našem případě už dávno nešlo o otázku smyslu života v naivním smyslu uskutečnění nějakého cíle tvůrčím jednáním. Nám šlo o smysl života v jeho celistvosti, která zahrnuje také bolest a smrt a které jsme potom právi jen tehdy, klademe-li si nejen otázku po smyslu „života“, ale i utrpení a umírání. O tento smysl jsme zápasili!

Stal-li se nám jednou smysl utrpení patrný, odmítali jsme také zneškodňování a zjemňování táborového života sebeklamem, „potlačováním“ vědomí o jeho bídě třeba formou laciného nebo křečovitého optimismu. I utrpení se tím stalo úkolem, jehož smysluplnosti jsme se již nechtěli uzavírat. Utrpení nám odhalilo svou velikost, která pohnula Rilkeho ke zvolání: Jak mnoho je třeba protřpět!“ Rilke zde má na mysli „protřpění“ asi v tom smyslu, v jakém mluvíme o „zpracování“.

Nám bylo věru mnoho „protřpět!“ Právě proto bylo nutné hledět bídě do tváře i s nebezpečím, že z toho budeme někdy „na měkko“ a tajně si i popláčeme. Za takové slzy se nemusel nikdo stydět. Byly zárukou, že plačící měl největší odvahu - odvahu k utrpení. O tom jich však vědělo jen velmi málo. Proto jen někdy zahanbeně doznali, že se zas jednou vyplakali, jako kamarád, který na mou otázku, jak to dokázal, že jeho otoky z hladu zmizely, přiznal: „Vyplakal jsem je“.

Vyšší zájmy

Nesentimentálnost dlouholetého táborového vězně je právě jedním z projevů citového znehodnocení všeho, co nemůže prospět nejprimitivnějším zájmům zachování života. Vše ostatní se

musí vězni jevit jako zbytečný luxus. To vede k potlačení všech duchovních otázek a vyšších zájmů. Obecně vládne v táboře takřka kulturní zimní spánek. Z tohoto více méně zákonitého jevu jsou vyňaty jen dva zájmy. Je to zájem politický, což je pochopitelné a zájem náboženský, což je pozoruhodné. Politizuje se v táboře všude a téměř nepřetržitě. Jde také ovšem o pouhé přijímání a předávání pověstí, třeba o okamžité vojenské situaci apod. Protože si pověsti většinou odporují a rychle se střídají, jsou nakonec jen příspěvkem k vysilující „válce nervů“ v duších vězňů. Neboť vzcházející naděje v brzký konec války, o němž většinou optimistické pověsti věděly, byly napořád a stále víc zklamávány, až jednotlivci upadali do konečné beznaděje. Právě zásadní optimisté mezi námi šli nejvíce na nervy.

Jakmile a pokud vzklíčí mezi vězni zájem náboženský, je nejnroucnější. Nově příchozí je často nikoli bez ořesu překvapen živostí a hloubkou náboženského citění v táboře. Nejsilnějším dojmem v tomto ohledu působí improvizované modlitby či bohoslužby, Jak jsme je mohli prožívat v koutě jednoho táborového baráku, nebo v tmavém, zavřeném vagóne pro dobytek, v němž jsme byli po práci, unavení, hladoví a mrznoucí v promáčených hadrech, dopravování ze vzdáleného pracoviště zpět do tábora.

Skvrnitý tyfus, jímž v zimě a na jaře onemocněli téměř všichni obyvatelé tábora, měl vedle velké úmrtnosti mezi vysílenými pacienty, kteří museli až do posledka těžce pracovat, byli zcela nedostatečně uloženi a neměli většinou vůbec léky a ošetření, několik velmi nepříjemných průvodních jevů. Byl to těžko překonatelný odpor ke každému soustu, tedy další ohrožení života, a hrozné blouznění. Abych se deliriu vyhnul, udělal jsem totéž, co mnozí jiní. Pokoušel jsem se největší část noci bdít. Celé hodiny jsem v duchu řečnil. Potom jsem začal těsnopisně na malé lístky škrábat hesla k rekonstrukci rukopisu, který jsem musel odhodit v osvětivském desinfekčním baráku. Ale nejtěžší z toho, co jsem o deliriu slyšel, musel prožít kamarád, který si byl vědom blízkého konce, chtěl se modlit, nemohl však v horečném blouznění najít slova.

Snad se někdy v táboře tu a tam rozpředla i vědecká debata. Ano, jednou jsem dokonce prožil něco, s čím jsem se v dřívějším normálním životě nesetkal, ačkoli to bylo mému povolání svým způsobem blízké. Byla to spiritistická seance. Vrchní lékař tábora, který ve mně věřil odborného psychologa, mne pozval k přísně tajnému zasedání v těsné, zabeďované prostoře, kterou v nemocenském revíru obýval. Shromáždila se tam malá společnost, v níž byl krajně ilegálně přítomen i sanitní poddůstojník našeho tábora. Cizozemský kolega začal vyvolávat duchy jakousi modlitbou. Revírní písař seděl před čistým listem papíru, na němž měl držet tužku, bez vědomého úmyslu cokoli psát. Po uplynutí deseti minut, po nichž mělo být sezení ukončeno, jestliže v této době duchové nebo médium selžou, začala jeho tužka táhnout po papíře a nakreslila několik čar, které bylo možno zřetelně rozluštit jako „vae v“. Dostalo se nám poučení, že táborový písař se nikdy neučil latině a také nikdy neslyšel slova „vae victis“ - běda přemoženým. Otáže-li se někdo mě, řeknu, že nevědomky je snad již někdy ve svém životě slyšel a byla mu přeložena. „Duchu“, to jest duchu Jeho podvědomí, muselo být v tehdejší naší situaci několik měsíců před vysvobozením či koncem války nasnadě na tyto slova myslet.

Přes všechnu primitivnost, do níž je v táboře uvržen nejen zevní, ale i vnitřní život člověka, se přece jen také ukazují znaky tendence ke zniternění. Citliví, z domova čilému duchovnímu životu uvyklí lidé budou mnohdy přes své poměrně měkké srdce prožívat tak obtížnou situaci táborového života sice jako bolestnou, nikoli však pro jejich ducha ničivou. Neboť právě jim je otevřen ústup z hrozného okolního světa do říše duchovní svobody a vnitřního bohatství. Tak a jen tak Je možno pochopit protismyslnost, že jemněji založení lidé mohou přestát táborový život mnohdy lépe, než robustnější povahy.

Láska přemáhá prostor i smrt

Abych to učinil poněkud srozumitelným, musím opět sáhnout k osobnímu zážitku. Jak tomu bylo tehdy, když Jsme v časně ranní hodině pochodovali z tábora, ke „stavebnímu místu“: Zaznívá

povel: „Pracovní oddíl Weingut stejným krokem - pochod! Levá - dvě - tři - čtyři - vlevo - dvě - tři - čtyři a čapky dolů!" Tak tomu bylo vždy při průchodu branou tábora. Světlo mety jsou zaměřeny na nás. Kdo teď nepochoduje řízně a vyřízeně v pěti, musí počítat s tím, že dostane kopanec podpatkem boty. Pokud lze je na tom ještě hůře ten, kdo se opovážil pro zimu si přetáhnout čepici přes uši dříve, než to povolí rozkaz. Ve tmě klopýtáme dál přes velké kameny a metrové louže příjezdové táborové silnice. Provázející strážníci na nás řvou a pohánějí nás pažbami. Kdo má příliš bolavé nohy, zavěsí se do souseda, kterého bolí nohy o něco méně. Stěží si řekneme slovo. Není to rad" no pro ledový vítr před východem slunce. Kamarád, pochodující vedle mne mi zašeptá ústy, schovanými za límcem kabátu: „Kdyby nás teď viděly naše ženy! Snad se jim v jejich táborech žije lépe. Snad netuší, jak se daří nám." Tu před sebou vidím obraz své ženy. Zatímco klopýtáme kilometry daleko, brodíme se sněhem nebo uklouzáváme na zledovatělých místech, vzájemně se podpíráme a zvedáme a vlečeme dále, nepadne již ani slovo. Víme však, že každý myslí v tuto chvíli na svou ženu. Čas od času pohlédnu k nebi, tam kde blednou hvězdy, nebo tam, kde za černou stěnou mraků začínají ranní červánky. Ale můj duch je nyní plný postavy, kterou držím pevně v podivně živé představě, jakou jsem v normálním životě nikdy nepoznal. Hovořím se svou ženou. Slyším, jak odpovídá, vidím, jak se usmívá, vnímám její vyzývavý a povzbudivý pohled, zářící více, než slunce právě vycházející. Tu mnou proniká myšlenka, že poprvé ve svém životě zakouším pravdu, kterou mnozí myslitelé výtěžili ze svého života jako vrchol moudrosti, a mnozí básníci opěvali, že poslední a nejvyšší, k čemu se lidské bytí může povznést, je láska. Nyní chápu smysl toho, k čemu jako k poslednímu a nejvyššímu dospělo lidské myšlení, dychtění a víra: vykoupení tvorů láskou a v lásce! Chápu, že člověk, kterému v tomto světě nezbyvá již nic, může být šťasten alespoň ve chvílích, kdy je v nejhlubším nitru oddán obrazu milovaného člověka. Člověk v nejžalostnější vnější situaci, v níž se nemůže realizovat činem, a v níž jeho jediný výkon může záležet v pravém, nehrbicím se utrpení, nalezne naplnění svého bytí v kontemplaci svého vnitřního duchovního obrazu milovaného člověka. Poprvé ve svém životě jsem schopen pochopit výrok o andělech, kteří jsou blaženi v nekonečně milujícím zření věčné slávy.

Kamarád přede mnou upadne a způsobí, že pochodující za ním se ocitnou rovněž na zemi. Vtom je tu strážný a mlátí je. Můj rozjímavý život je tím na několik vteřin přerušen. Duše se však opět vzchopí, zachraňuje se z přítomné existence vězně do jiného světa a dává se do rozhovoru s milovanou bytostí. Já se tážím, ona odpovídá. „Stát!" Dospěli jsme na stavenišť. „Každý si dojde pro náradí - vezme si špičák a lopatu!" A každý se řítí do úplně tmavé boudy, aby stihl vzít šikovní rýč, nebo pevný krumpáč. „Nechcete dělat rychleji, mizerové?" Brzy stojíme v příkopu, každý na svém včerejším místě. Zledovatělá půda se tříští pod špičkou krumpáče, srší jiskry. Mozky ještě neroztávají, kamarádi mlčí. A můj duch dosud lpí na obraze milované ženy. Ještě s ní mluvím, ještě hovoří ona se mnou. Tu mě něco napadá. Vždyť vůbec nevím, zdali ještě žije. Vím však jedno - právě jsem to poznal, že moje láska k nějakému člověku nemíní ani tak jeho tělesnou existenci, jako spíše a co nejlouběji jeho duchovní bytost, způsob bytí („So sein", jak říkají filosofové), takže jeho bytí zde při mně („Dasein"), ano jeho tělesná existence vůbec, není jaksi otázkou. Nevím a nemohu vědět, zda milovaná bytost ještě žije, nebo ne. Za celého pobytu v táboře neexistovalo psaní dopisů a přijímání pošty. V tomto okamžiku se to ale stalo bezpředmětným. Nepotřebuji to vědět. Mé lásce, milující vzpomínce, milujícímu zření její duchovní podoby nemůže toto vše nic udělat. A kdybych byl tehdy věděl, že moje žena je mrtva, byla by, myslím, moje duchovní rozmluva s ní stejně silná a naplňující. Tak poznávám v této chvíli pravdu: „Polož mne jako pečeť na srdce své, jako pečetní prsten na ruku svou. Neboť silné jest jako smrt milování..." (Píseň písní 8,6).

Moc krásy

Zniternění života v koncentračním táboře je možné u toho, kdo je na ně připraven. Vede ho také k tomu, že se z prázdnoty, pustoty a duchovní chudoby přítomného života utíká do minulosti. Je-li

ponechán sobě, zabývá se ve své představivosti uplynulými zážitky. Nejde snad o nějaké velké zkušenosti. Jeho myšlení krouží často kolem nejvdědnější příhody, nejbezvýznamnějších věcí nebo událostí dřívějšího života, které se v teskné vzpomínce jeví jakoby rozjasněné. Duchovní život, odvrácený od okolí a od přítomnosti a obrácený do minulosti nabývá jedinečný ráz. Svět a normální život jsou vězni v přítomnosti vzdálené. Proto po nich duch sahá toužebně do minulosti. Jedete elektrikou, přicházíte domů, odemykáte dveře bytu, zvoní telefon, zvedáte sluchátko, rozsvěcujete v pokoji. Takové zdánlivě směšné podrobnosti vězeň ve svém vzpomínání takřka hladí. Ano, bolestná vzpomínka na ně je schopna dojmout ho k slzám.

Tento sklon k niternosti, uplatňující se u mnohých vězňů, příležitostně vede k nejsilnějšímu prožívání umění nebo přírody. Síla takového zážitku může dát úplně zapomenout na okolní svět a děsivou situaci. Kdyby byl někdo z okolního světa viděl naše vytržením zářící obličej, když jsme jeli z Osvětlemi do bavorského tábora, a vyhlíželi na salcburské hory, Jejichž vrcholy právě žhnuly ve večerních červácích, neuvěřil by, že patří lidem, kteří prakticky skoncovali se svým životem. Přesto (nebo právě proto?) jsme byli strženi léta pohřešovaným pohledem na přírodní krásu. Také při práci ten, či onen vězeň upozorní svého vedle se lopotícího kamaráda na nádherný obraz, naskýtající se pohledu třeba uprostřed bavorského lesa, kde se stavěla maskovaná zbrojní továrna, a mezi jehož vysokými stromy snad právě prosvítá slunce jako na známém akvarelu Dürerově. Jednou večer, když jsme k smrti unaveni prací byli již rozloženi na zemi baráku s polévkovými miskami v rukou, se k nám vřítel kamarád a vyzval nás, abychom přes všechnu únavu a zimu venku pospíšili na nástupní prostranství a nenechali si ujít pohled na západ slunce.

Když jsme potom venku viděli temně žhnoucí oblaka na západě a celý obzor oživený mnohotvárnými a stále se měnícími mraky fantastických tvarů a nadpozemských barev od ocelové modři až ke krvavě planoucí červeni, a v protikladu k tomu dole pusté, šedé, do země zapuštěné chaty tábora a rozbahněné nástupní prostranství, v jehož loužích se ještě zrcadlila výheň oblohy, po minutách pohnutého mlčení jsme si říkali: „Jak by mohl být svět krásný!“

Nebo stojíš v příkopu a pracuješ. Šedé je ranní svítání kolem tebe, šedá je obloha nad tebou, šedý je sníh v bledém přísvitu, šedé jsou hadry, halící tvé kamarády, Šedé jsou jejich obličej. Navážeš opět rozhovor s milovanou, nebo již po tisíci začneš žalovat nebi, klást mu své otázky. Již po tisíci zápasíš o odpověď na otázku po smyslu svého utrpení, své oběti, svého pomalého umírání. V posledním vzepření se bezútešnosti smrti, která tě čeká, cítíš, jak tvůj duch proniká nad celý tento bezútešný a nesmyslný svět a na tvé poslední otázky po posledním smyslu ti nakonec odkudsi jása vstříc vítězné „ano“. V tomto okamžiku se rozsvítí okno vzdáleného selského dvora, který stojí na obzoru jako kulisa uprostřed bezútešné šedi bavorského rána - „et lux in tenebris lucet“, a světlo v temnotách... Nyní jsi již opět celé hodiny zkopával zledovatělou půdu, teď přešel opět kolem strážný, který si z tebe ztropil mírný posměch, a začínáš opět hovořit s milovanou bytostí. Stále více cítíš, že je přítomna, přímo zakoušíš, že je tu. Věříš, že můžeš vztáhnout ruku a uchopit její. Plně tě zaplavuje silný pocit: ona - je tady! Tady, co je to? Nehlučně přitřepetal pták a sedá si těsně vedle tebe na hroudy, které jsi vyházel z příkopu lopatou, a hledí upřeně a nepohnutě na tebe.

FRANKL: Co v mých knihách není. S. 42 – 44.

Filozofické otázky

Zatímco jsem se tak nadchl pro psychiatrii všeobecně, zvláště však pro psychoanalýzu, filozofie mě už nepustila. Na lidové univerzitě byla filozofická pracovní skupina vedená Edgarem Zilselem. Ve věku patnácti nebo šestnácti let už jsem v tomto kruhu přednášel o ničem větším a o ničem menším než o smyslu života. Již tehdy jsem rozvinul své dvě základní myšlenky: že se vlastně na smysl života nesmíme ptát, neboť jsme to my sami, kdo je tázán: My jsme ti, kdo mají odpovědět na otázky, které nám klade život. A tyto otázky můžeme zodpovědět jen tím, že odpovídáme za své

vezdejší bytí.

Druhá základní myšlenka však vypovídá, že poslední smysl překračuje naše schopnosti chápání, musí je zkrátka překračovat, protože se jedná o vyšší smysl, jak jsem jej nazval, ne však ve významu něčeho nadsmyslového. V tento smysl můžeme jenom věřit. Ale také mu musíme věřit. I když jen nevědomě mu beztoho každý z nás už věří.

Muselo to být asi ve stejnou dobu, tedy ve stejném věku – vidím se ještě na tom místě v Taborstrassa, kde jsem se jednoho nedělního odpoledne na své, pro mě tak typické procházce zabýval řekl bych hymnickou myšlenkou: Požehnan bud' osud, věrme jeho smysl.

To znamená, že všechno, co se člověku přihodí, musí mít nějaký poslední smysl, nějaký vyšší smysl. Avšak tento vyšší smysl nemůžeme znát, v něj musíme právě věřit. Konečně jde o znovuoživení toho, co Spinoza propagoval jako amor fati, lásku osudu.

Víra

Co se týká víry, vyslovil jsem se k tomuto tématu dostatečně obsírně. Vzájemnému ohraničení psychoterapie a teologie, nebo řečeno s Fritzem Künkelem, rozdílu mezi naukou o duševním zdraví a naukou o spáse duše, jsem věnoval celou část svého životního literárního díla.

Za prvé přijde vždy na to, v jakých souvislostech zaujímám postoj k tématu víry, zda hovořím jako psychiatr nebo jako filozof, jako lékař nebo prostě jako člověk. Za druhé mám již za sebou různé vývojové stupně, jako dítě jsem byl zbožný, ale potom v pubertě jsem prošel také ateistickou fází.

Za třetí je třeba také brát zřetel na adresáta, na publikum, k němuž se obracím. Nenapadne mě, abych před odbornými psychiatry, hovořil-li se o logoterapii jako psychoterapeutické metodě, skládal soukromé a osobní vyznání víry. To by neprospělo věci, totiž rozšíření logoterapie, a za to jsem konečně zodpovědný..,

Ve svých posledních publikacích se opakovaně vracím k otázce, co je čistá náhoda a kdy by za zdánlivou náhodou mohlo jít o vyšší nebo hlubší, - poslední smysl.

Napadá mě k tomu tato příhoda: Jednoho dne jdu ve Vídni kolem Votiv-kirche, kterou jsem měl vždy velmi rád poněvadž je to čistá gotika, byť ne pravá. Až do tohoto okamžiku jsem nikdy nebyl uvnitř, ale nyní slyším tóny varhan. Navrhuji své ženě, že se tam na chvíli posadíme.

Sotva vstoupíme dovnitř, přestávají hrát varhany, farář vystupuje na kazatelnu a začíná své kázání. A začíná mluvit o Berggasse 19 a o „bezbožném“ Sigmundu Freudovi. Potom říká: „Ale nemusíme chodit tak daleko, až na Berggasse. Hned za námi, v Mariannengasse číslo 1, bydlí jistý Viktor Frankl, napsal knihu Lékařská péče o duši, věru ‚bezbožnou‘ knihu.“ A začíná mou knihu strhávat, jak se tomu ve Vídni tak pěkně říká. Potom jsem se mu představil, ale bál jsem se, že by ho mohla ranit mrtvice. Samozřejmě nepočítal s tím, že jsem tam byl. Ptám se však: Kolik minut uplynulo od mého narození až po toto kázání, tedy až k mému rozhodnutí přece jednou vstoupit do Votiv-kirche? Jak nepatrná je pravděpodobnost, že tam vstoupím právě v té minutě, v níž farář káže o mne?

Za jedině správný postoj k takovým náhodám považuji to, že člověk předem upustí od toho, aby je vysvětloval. Jsem dost hloupý na to, abych je vysvětlil, ale dost chytrý, než abych je popíral.

Vraťme se k mému patnáctému, šestnáctému roku věku. Začal jsem tedy filozofovat. Byl jsem však ještě příliš nezralý, abych odolal psychologickému pokušení. Teprve ve své maturitní práci s názvem „K psychologii filozofického myšlení“, s připojenou ještě veskrze psychoanalyticky orientovanou patografií o Arthuru Schopenhauerovi, jsem se vzdal alespoň toho, abych apriorně považoval za bludné to, co je nemocné. Jak jsem to později formuloval ve své „Lékařské péči o duši“: „Dvakrát dvě jsou čtyři, i když to tvrdí schizofrenik.“

K psychologickému pokušení přistoupilo ještě pokušení sociologické. (Vždyť jsem byl jako středoškolák po léta funkcionářem Socialistické dělnické mládeže a roku 1924 po nějakou dobu výkonným předsedou socialistických středoškoláku celého Rakouska. Moji přátelé a já jsme se

dlouho do noci potulovali po Prátru a nediskutovali jen o alternativách „Marx nebo Lenin“, nýbrž také o alternativách „Freud nebo Adler“.

Jakému tématu se tedy věnovala má práce, kterou Adler vydal ve svém časopise? Tématu, které prochází jako červená nit všemi mými pracemi: *objasnění hraniční oblasti, která se rozprostírá mezi psychoterapií a filosofií, se zvláštním zřetelem k problematice smyslu a hodnoty psychoterapie*. A musím říci, že znám sotva někoho, kdo by se byl tak potýkal s touto problematikou jako já po celý život.

To je *leitmotiv* všech mých prací. Avšak motivem, který mě k tomu přiměl, bylo překonání psychologismu na poli psychoterapie, který je obvykle propojen s nějakým „patologismem“. Obojí jsou však aspekty obsáhlejšího fenoménu, totiž redukcionismu, k němuž patří také sociologismus i biologismus. Redukcionismus je každopádně nihilismem dneška. Redukuje člověka více nebo méně o celou dimenzi, a to o dimenzi lidskou. Promítá ono specificky humánní z prostoru lidského do subhumánní roviny. Jedním slovem, redukcionismus je subhumanismus, mohu-li to tak nazvat.